

Bácska népességszáma a XVI. század végén

Történeti népességstatisztikai vizsgálat

A török hódoltság korára vonatkozó okleveles kútfőkről Vámbéry Ármin a magyarországi turkológia megalapítója azt mondja, hogy „a török hódoltság idejéből fennmaradt s az adó-, vám- és más jövedelmekre vonatkozó defterek, mely hivatalos iratok országunknak kétszáz év előtti állapota, lélekszáma, földművelése, kereskedelme és iparára nézve részletes leírásokat foglalnak magukban s múlt időknek olyan tükrét mutatják, hogy ahhoz hasonló alig található.”¹

Ezen okleveles kútfők felkutatása, közzététele és elemző magyarázata Vámbéry és Repiczky kezdeményezésére indult meg a múlt század derekán. Őket követte Szilády Áron és Szilágyi Sándor², majd Velics Antal.³ Századunkban Karácson Imre⁴ végzett úttörő kutatásokat az isztambuli levéltárakban, Fekete Lajos pedig a török oklevelek feldolgozásának vetette meg módszeres alapjait. Az általa megalapozott új tudományszak kiváló művelője Káldy-Nagy Gyula.

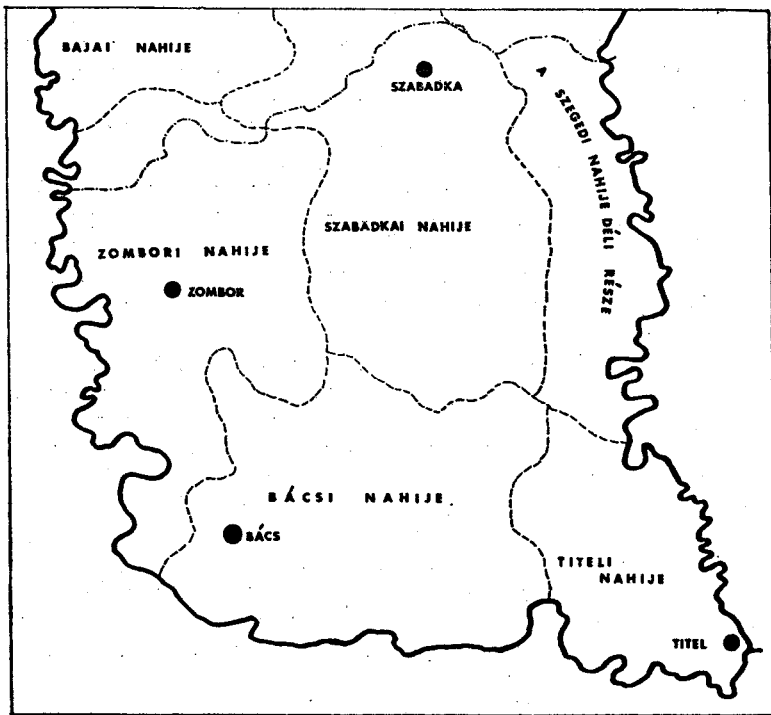
Káldy-Nagy az okleveles kútfők két nagy csoportját különbözteti meg.⁵ Az egyik csoportba a pénzügyigazgatási iratok, a szandzsák-összeírások, tímár-defterek, pénztári naplók stb. tartoznak. A másik csoportot a szultáni tanács jegyzőkönyvei (műhimme defteri) és a különféle közigazgatási intézkedéseket tartalmazó egyéb iratok képezik. A felsorolt oklevelek közül a történeti földrajz, a gazdaság- és településtörténet, a népességstatisztika körébe tartozó kutatások szempontjából gazdag és változatos forrásanyaguk révén a szandzsák-összeírások, a dzsizje-defterek (más néven harács-defterek), a tizedjegyzékek és a szultáni tanács jegyzőkönyvei a legértékesebbek. Ez utóbbiak a lakosság életviszonyaira vonatkozóan tartalmaznak sok értékes adatot.

Bácskában a török 145 évig (1541—1686) uralkodott. A majdnem másfél évszázadig tartó idegen uralom alatt tájunkon az élet folytonossága nem szakadt meg, csak a lakosság etnikai összetétele alakult át. Bácska mindig lakott terület volt, de a lakosság száma a belső társadalmi-gazdasági és a külső politikai viszonyok hatására erősen ingadozott. Egy adott népesedési állapotot rögzített az 1590/91.

évi szandzsák-összeírás is, melynek adatai alapján megkíséreltem tág határok között meghatározni Bácska lakosságának számát a 16. század végén. Amikor a tág határokat említem, arra gondolok, hogy a kapott számértékek az alkalmazott számítási módszerektől függően bizonyos határok között mozoghatnak.

A választott időpont a hódoltsági területek belső viszonyainak alakulása és a gazdasági élet fejlődése szempontjából igen érdekes. Ugyanis a Buda elfoglalása után eltelt fél évszázad alatt kialakult a török közigazgatás, bejáródott az adó- és pénzügyi rendszer, formát öltött a sajátos török hűbéri társadalom. Ebben a viszonylag békés időszakban fellendült a gazdasági élet és megszorodott a lakosság. A török uralom legnyugalmasabb ötven évének befejező pillanátáról van tehát szó, mert a következő évben, 1592-ben megkezdődött a pusztító tizenöt éves háború, és az ellenfelek portyázó hadjáratai Bácskát több ízben végigdúlták.

A vizsgált időpontban Bácska közigazgatásilag a szegedi szandzsákhoz tartozott, amely több nahijera (járásra) volt osztva. A járássok határait az alábbi térkép mutatja.⁶

A bácsi nahije teljes egészében Bácskában volt, a zombori és a szabadkai járás északi pereme, a titeli járás keleti fele a mai Bácska területén kívül esett. A nagy kiterjedésű szegedi nahijenek csak déli elkeskenyülő része húzódott a bácskai Tisza mentén.

E néhány rövid bevezető megjegyzés után lássuk, hogyan juthunk el a keresett számértékekig. A szandzsák-összeírások a lakosság szolgáltatási kötelezettségeit rögzítették és helységenként megadták az adóköteles házak számát. Mivel a harács-adót és a tizedfizetőket, tehát a lakosság vagyonosabb és szegényebb rétegét egyaránt kimutatták, a szandzsák-összeírások adatai igen alkalmasak a népesség számának megállapítására. A számításokat többféle módon végezhetjük. A jelen esetben Káldy-Nagy Gyula módszereivel végeztük számításainkat. Káldy-Nagy a szandzsák-összeírások és a dézsmajegyzékek összehasonlító elemzése után arra a megállapításra jutott, hogy „a szandzsák-összeírásoknál, természetesen a dzsizje-deftereknél is, bizonyos összeírási hibaszázalékkal kell számolnunk, ha a családfők számának megállapításánál helyes eredményre akarunk jutni”.⁷ Véleménye szerint ez a hibaszázalék, az egész török uralom alatti területekre vonatkozóan, mintegy 20 százalékra tehető. Ennek a hibaszázaléknak figyelembevételével az adatok már jól felhasználhatók a családfők számának megközelítően pontos meghatározására. Azonban a „népesség kiszámításához még figyelembe kell vennünk, hogy nem fizettek harács-adót a bírák, szolgák, akiknek száma (minthogy az utóbbiak egy része nőtlen lehetett) 10 százalékra tehető. Nem fizettek ilyen adót a papok sem, számukat azonban szinte lehetetlen megbecsülni.”

Az elmondottak alapján látható, hogy a szandzsák-összeírásokban szereplő települések családfőinek (háztartásainak) számát 30 százalékos hibakiigazítással majdnem pontosnak tekinthetjük. Lássuk ezt egy példán. Tavankut az összeírásban 23 adózó családfővel szerepel. A 30%-os kiigazítás után a háztartások száma kerekén 30-ra emelkedik. A következő lépés a település népességszámának megállapítása. Mennyire tehető a családok átlagos taglétszáma? Erre az igen fogas kérdésre nehéz mindenki számára elfogadható feleletet adni, mert a családtagok száma koronként, tájanként, de népcsoportok szerint is változott. Ezzel kapcsolatban kellő megokolással Ila Bálint azt ajánlja, hogy a családfők számát öttel szorozzuk.⁸ Az ötös szorzószámot használja M. Mirković is, amikor a török idők szerbiai és boszniai településeinek nagyságáról beszél.⁹ Ezt a megoldást mi is elfogadhatjuk. Az előbbi példához visszatérve, a fentiek alapján Tavankut népessége 150 főre tehető. A települések népességszámát összeadva megkapjuk a nahijek lakosságának számát. A kapott eredményeket az alábbi táblázat szemlélteti.¹⁰

Sorsz.	Nahije	Háztartások száma az összeírásban	A lakosság száma	Települések száma	Átlagos település-nagyság
1.	Titeli	617	4010	28	143
2.	Bácsi	1573	10225	96	106
3.	Zombori	1515	9848	85	116
4.	Szabadkai	573	3725	22	169
5.	Szegedi	404	2625	21	125
	Összesen	4682	30433	252	132

A mai népesedési viszonyokhoz hasonlítva a lakosság száma szinte jelentéktelennek tűnik, és az átlagos népsűrűség ($3,5/\text{km}^2$) értéke is nagyon alacsony. Természetesen nem értékelhetjük a mai mércével az akkori népesedési állapotokat. Bácska mai területén a török hódoltság egész ideje alatt az 1590-es évek elején élt a legtöbb lakos; ezek az adatok tehát a legmagasabb populációs csúcs szintjét jelzik. Ezt követően a tizenöt éves háború folyamán a népesség száma erősen megcsappant. A 17. században az üres faluhatárok valamelyest ismét feltöltődtek, de az összlakosság száma a korábbi népesedési szint alatt marad.

Az össznépeségre vonatkozó adatok azonban még kiegészítésre szorulnak. Ugyanis az összeírásban a szabadkai nahijében 3, a bácsiban 30, a zomboriban még 26 olvashatatlan nevű település volt bejegyezve, és nem tudhatni mennyi volt ezekben az adófizető háztartás. Az átlagos településnagyságot véve számítási alapul ez még újabb 7788 lakost jelent. Bácska népességének száma így 38 211-re, az átlagos népsűrűség pedig 4,4-re emelkedik. Tovább változik a helyzet ha a mohamedán vallású, tehát a török és más népcsoporthoz tartozó polgári lakosságot is tekintetbe vesszük. A zombori járásban 13, a bácsiban 7, a titeliben két településben éltek nagyobb számban törökök mint tímárok és ziamet-birtokosok, csituluk-parasztgazdák, iparosok, kereskedők, hivatalnokok és egyéb foglalkozásúak. Ezeket az adatokat az 1578. évi adóösszeírásból ismerjük, és feltehetően a helyzet 1590-ig nem sokat változott. Vagyis számuk aligha lehetett több 4—5 ezernél. A defterek több ízben tesznek említést a vándorokról (hajname), akik marháikat legeltetve állandó mozgásban voltak, sőt nemegyszer olyanokról is beszélnek, akik a szállásokon (így!) laknak, állataikat legeltetik, de a földet is feltörik, és gabonát vetnek, zöldséget ültetnek. Ezeknek a török hűbéri rendszeren kívül álló szabad pásztoroknak és földművelőknek a számát lehetetlen felbecsülni. A vázolt népességszám alapján lesújtó demográfiai kép tárul elénk. Azon a területen ahol ma egymillió ember él, a 16. század végén még félszáz ezer lakos sem volt! Sajnos Bácska még a 18. század első évtizedeiben is üres pusztaság volt. Az 1720-as népszámláláskor mindössze 30 868 lakost írtak össze a mai Bácskánál valamivel nagyobb területen.

A csekély népesség területi megoszlására az volt jellemző, hogy a lakosság kétharmada a Duna mentét követő mintegy 40—45 km szélességű területsávban lakott. Lényegében a zombori és a bácsi nahije népességét sorolhatjuk ide. A szabadkai járásban, amely a bácskai löszhátságra terjedt ki, a legnagyobb tömörülés a Csik, a Krivaja valamint a lösz és a homok érintkezési vonalán mutatkozott. A titeli és szegedi nahije része a Tisza árterét és folyami teraszát befogó 15—30 km széles övezetre terjedt ki, ahol 49 településben 6635 lakos élt.

A népességszámmal kapcsolatban szükséges a településnagyságról is néhány jellemző vonást kiemelni. A rendelkezésünkre álló adatokból megállapíthatjuk, hogy 1590-ig Bácska lakossága tartósan növekedőben volt. Mégha az adóalany fogalmának kibővülését is te-

kintetbe vesszük, akkor is jelentős méretű bevándorlásról van szó, amely különösen a zombori és a bácsi nahije felé irányult. Ezt az állítást az alábbi adatok jól szemléltetik. A lakosság száma

	a bácsi	zombori	titeli nahijében
1554	1575	969	995
1570	2640	1606	2035
1590	10 225	9848	4010

A népesség növekedésével párhuzamosan a települések száma az alábbiak szerint alakult

	a bácsi	zombori	titeli nahijében
1554	59	46	20
1570	62	42	24
1590	96	92	28

A településhálózat alakulása a népesség megritkulásával, eltűnéssel, megszorodásával szoros kapcsolatban állt. Bácska települései nemegyszer néptelenedtek el és támadtak fel újra. Egyik-másik település eltűnt ugyan bizonyos időre vagy véglegesen, de a települések száma egészben véve mégis gyarapodott. A településhálózat tehát nem statikus, megállapodott jelegű volt, hanem a hadi események és a gazdasági élet alakulásával szoros kapcsolatban dinamikusán változott, tájanként és időnként meggyérült majd besűrűsödött. Egy adott terület település-hálózatát számszerűen a település-sűrűséggel értékeljük, ami azt mutatja meg, hogy egy bizonyos területen — rendszerint 100 km²-en — átlagosan hány település van. 1590-ben ez a mutatószám 3,5 (az olvashatatlan nevű települések nélkül 2,9), ma pedig 1,9. Tekintetbe véve az akkori csekély népességszámot és a viszonylag magas település-sűrűséget, csak egy következtetés adódik: Bácska települései a 16. század végén törpe- és aprófalvak voltak. Szemléltessük ezt a megállapítást az alábbi táblázattal, amelybe néhány település nem mohamedán vallású lakosságának számát láthatjuk négy nagyságrendi kategóriába csoportosítva.

	0—100	101—200	201—300	301—600
Bács	98	Tornyos 195	Csantavér 275	Kolut 527
Bodrog	91	Feketehegy 182	Veresegyház 255	Szabadka 410
Zombor	85	Temerin 182	Vastorok 240	Kelebia 370
Apatin	65	Sz. Tamás 150	Szeghegy 240	Szonta 310
Péterréve	58	Mohol 150	Szőreg 240	Kövesd 301
Hódság	58	Titel 130	Verbász 234	(Titel közelében)
Zenta	52	Varadinci 117	Martonos 202	—Kuveždin

Megváltozik azonban a helyzet, ha a török polgári lakosságot is figyelembe vesszük. Sajnos létszámukra csak következtethetünk, mert 1590-ből nem rendelkezünk a török lakosságra vonatkozó adatokkal. Felhasználhatjuk azonban a 12 évvel korábban 1578-ban rögzített adatokat. Ebben az évben Bács összlakossága 2600 körül mozgott, Titelé meghaladta az ezret, Koluté is közel volt a 800-hoz. Összehasonlításként nézzük meg például a boszniai pasalikban néhány város népességszámát valamivel későbbi időszakban (1600—1624)! A 30 százalékos hibakiigazítás nélkül, a háztartások számát öttel szorozva M. Mirković az alábbi települések lakosságának számát így határozta meg: Eszék és Mosztár 5000, Foča, 3000, Sabác 4000, Banja Luka 15 000, Szarajevó 40 000. A két terület között a városiasodás nagyon eltérő szintje szembeszökő és a tájak különböző társadalmi-gazdasági helyzetével magyarázható.

E rövid népesség-statisztikai vizsgálatban Bácska összlakosságának számát határoztuk meg egy adott módszerrel. Más eljárás alkalmazásával a fentiektől nyilván eltérő eredményekhez jutottunk volna. Ismerve az ilyen számítások esetlegességét csak azt mondhatjuk, hogy a valóságot megközelítő történeti demográfiai helyzetképhez, reméljük, egy lépéssel közelebb jutottunk.

Jegyzetek

- ¹ Karácson I.: Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660—1664. Budapest, 1904. I. kötet 13—14. l.
- ² Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon 1863.
- ³ Magyarországi török kincstári defterek I. kötet 1836, II. köt. 1890.
- ⁴ Török—magyar oklevéltár 1533—1789. Budapest, 1914.
- ⁵ A török hódoltság elbeszélő és okleveles kútforról. Századok 106. évfolyam 1972. 3. szám, Budapest.
- ⁶ Halasi—Kun: Sixteenth-century Turkish settlements in Southern Hungary. Türk Tarih Kurumu — Belleten Cilt: XXVIII, Ocak 1964, Sayı: 109, Ankara.
- ⁷ Káldy—Nagy Gyula: Magyarországi török adóösszeírások. Akadémiai Kiadó, Budapest 1970. 89—101. l.
- ⁸ A történeti statisztika forrásai. (Szerkesztete Kovacsics J., Budapest 1957.) 99. l.
- ⁹ M. Mirković: Ekonomska historija Jugoslavije 1958. Zagreb 159—161. l.
- ¹⁰ Steltzer Frigyes: Bácskai adatok a török defterekben. A Bácsbodrogh megyei Történelmi Társulat Évkönyve III. és IV. füzet, Zombor, 1885. A számítás alapjául szolgáló adatok innen származnak.

Rezime

Broj stanovnika Bačke u drugoj polovini XVI veka

Izvorni pisani dokumenti iz turskoga doba su veoma dragoceni za nas, jer omogućuju bolje upoznavanje privrednog i društvenog života, kao i demografskih karakteristika određenih područja.

Za proučavanje istorijske statistike od osobitog su značaja sandžački popisi, jer pored onih porodica koje plaćaju harač sadrže i ona domaćinstva koja su zadužena za plaćanje desetine, dakle obuhvataju skoro u potpunosti stanovništvo popisanog naselja.

Koristeći te podatke iz jednog popisa iz 1590. godine a primenom metode Kaldy—Nagy Gyule, izračunat je broj stanovnika u titelskoj, bačkoj, somborskoj, subotičkoj i segedinskoj nahiji. Naravno, uzeta su samo ona naselja koja su se nalazila na teritoriji sadašnje Bačke.

Danas u Bačkoj živi oko milion stanovnika, a u ono vreme u sitnim naseljima sa 2—300 stanovnika živelo je oko 40.000 ljudi.

Summary

The Number of Inhabitants in Vojvodina in the Second Half of XVIth Century

Written source documents from the Turkish times are very valuable to us because they make it possible to become better acquainted with economic and social life as well as with demographic characteristics of certain regions.

For the study of historical statistics of special interest are the censuses of Sandžak, because these censuses comprise not only those families that pay poll-tax but also those that are obliged to pay tithe. Consequently these censuses include almost all residents of a settlement that has been enrolled.

Using such data from a census originating from 1590 and applying Kaldy's method — Nagy Gyula has computed the number of residents of the following administrative districts: Titel, Bačka, Sombor, Subotica and Szeged. Naturally only those settlements were taken which were on the present-day territory of Bačka.

To-day about a million inhabitants live in Bačka whereas in those times about 40.000 people lived in small settlements of 2—300 residents.